

J. A. Komenský a historická tradice

MIROSLAVA MAUROVÁ

Anotace: autorka vymezuje obsah a pojem tradice jako záměrné i povědomé navazování určitých společenských skupin na konkrétní hodnoty vlastní minulosti, jako důležitý nástroj skupinové identity a emancipace. Z tohoto hlediska pak sleduje utváření novodobé Komenského tradice v průběhu 19. století, její předpoklady, zdroje a souvislosti.

Klíčová slova: J. A. Komenský, historická tradice, národní výchova.

Máme-li se zamyslet nad tradicí J. A. Komenského v našich dějinách a naší současnosti, je po mém soudu nezbytné zastavit se u samotného pojmu tradice, zamyslet se nad jeho obsahem a smyslem. V nejobecnějším smyslu znamená tradice vše, co se traduje, tedy předává z minulosti, tudíž jakýsi most spojující současníky s minulými generacemi. Předávání v tomto smyslu ale znamená i hodnocení, výběr. Minulé generace uchovávají a předávají svým potomkům jen to, co zaslouží pro své hodnoty být předáno a pozdější generace přejímají to, co odpovídá jejich historické situaci a jejich skupinovým zájmům.

Takto široce vymezené pojetí tradice ovšem zároveň dává možnost použití pojmu „tradice“ či „tradiční“ v konkrétních souvislostech ve velmi rozmanitém smyslu. Zcela mimo náš zájem ponecháváme ztotožnění přívlastku tradiční ve vztahu k určitým postojům, postupům a řešením ve vědě, umění či politice ve smyslu obvyklý, stabilní, konzervativní, netvůrčí, tedy v protikladu k novátorský, tvůrčí, hledající, progresivní, nespokojující se s obvyklými řešeními a postupy, ale usilující o nové pohledy a o popření dosud řečeného či vykonaného.

Blízko k tomuto použití pojmu tradiční má i jeho další význam, tam kde mluvíme o tradiční kultuře jako o kultuře přežívající z minulosti, např. o tradičním oděvu, obydlí, o tradičních obyčejích a pravidlech chování. V tomto pojetí má již pojem tradice výraznější axiologický charakter, zejména tam, kde se porušení či opuštění tradičních prvků hmotné či duchovní kultury chápe jako negativum, jako podléhání cizím vzorům či jako rozklad skupinové identity.

V historické vědě se běžně používá i označení tradice či tradiční prameny pro lidové slovesné podání, pro kolektivní slovesné ztvárnění určitých histo-

rických událostí (autentických či fiktivních) předávaných ústně z generace na generaci. I takto chápaná tradice je ovšem součástí lidové kultury, zároveň se z ní ale vyděluje svým konkrétním historickým obsahem. A ten váže takto chápanou tradici se čtvrtým pojetím tohoto pojmu, který nás zajímá především, totiž k záměrnému i podvědomému navazování určitých společenských skupin na konkrétní hodnoty vlastní minulosti, na činy vlastní skupiny v jejím předchozím vývoji, k navazování zahrnujícímu jejich výběr, zjevné přihlášení se k nim, jako ke vzoru vlastního chování, ale i odpor k hodnotám protikladným, tedy k historické tradici jiného zaměření. Takováto tradice, přesněji historická tradice, nalézající nejzřetelněji svůj výraz v tradici národní, vyjadřuje svým způsobem zájem určitých sociálních skupin, spojuje jejich členy pevným ideologickým poutem, dává jim vzorce chování, etické normy, stereotypy v hodnocení určitých situací a určitých skupin, zvláště v hodnocení protivníka a konečně i ideové zdůvodnění vlastních požadavků a cílů.¹

Takto chápaná historická tradice není ovšem totožná s historickým vědomím jednotlivců či kolektivit, s vědomou či povědomou částí minulosti, je vymezena mnohem úžeji. Tím méně ji můžeme ztotožnit s tím, co vše nás z minulosti ovlivňuje a mnohdy přímo determinuje, s tím, co F. Graus označuje historickým dědictvím, onou historickou daností, jíž nemůžeme uniknout, i kdybychom si to sebevroucněji přáli.² Takto chápaná historická tradice současně předpokládá určitou dělbu práce uvnitř kolektivity, jež se k ní hlásí a je jí stmelována. Nevzniká automaticky jen pouhým předáváním zděděných hodnot, ale je často do řad příslušníků této kolektivity záměrně vnášena nebo je v nich přinejmenším posilována skupinou aktivních ideologů, k níž nepatří zdaleka jen profesionální historikové. K životnosti tradice ovšem nevede jen aktivní působení těchto jedinců, ale i přijetí jejich představ o historii kolektivitou, k níž se obracejí. Mechanismem utváření tradice je dáno, že se zdaleka nemusí ztotožňovat s vědeckým poznáváním historie, že zdaleka nemusí sledovat jeho vývoj, že v ní mohou přežívat ustálené stereotypy, s nimiž se historická věda dávno rozešla, že může být i zneužita. V každém případě je ovšem důležitým nástrojem tvorby skupinové identity a emancipace.

Mluvíme-li o takto chápané tradici v případě J. A. Komenského, musíme odlišit její jednotlivé články a projevy od utilitárního zájmu o Komenského práce, který sice nepochybně vytvářel určité předpoklady pro zrod Komenského tradice, ale sám dosud nebyl její součástí. Takovémuto utilitárnímu zájmu vděčíme např. za vydávání a užívání Komenského jazykových učebnic v 17.-18. století, jemuž se nevyhnuli ani pražští jezuité.

K utváření předpokladů pro vznik novodobé Komenského tradice ještě významně přispěly i edice Komenského náboženských a útešných spisů v cizině pro potřeby českých pobělohorských tajných nekatolíků. Úcta ke Komenskému, jež byla tímto způsobem pěstována v kruzích nekatolické minority před rokem 1781, sotva ovšem mohla výrazněji ovlivnit v pozitivním smyslu názory na Komenského v řadách katolických současníků, byla však pro zrod Komenského tradice důležitá tím, že našla po roce 1781 pokračování ve vydávání Komenského náboženských a útešných spisů již na domácí půdě.

Stejný význam však měl i fakt, že jméno Komenského se objevuje v průběhu

17. a 18. st., zejména v německé jazykové oblasti v různých kompendiích a lexikonech význačných představitelů vědy a literatury. I když hodnocení Komenského tu bylo často kritické až negativní, již sám fakt zájmu o něho jistě přispěl k uvědomění si toho, že Komenský nesporně patří k oněm představitelům české kultury, které svět zná. Toto vědomí bylo pak umocňováno pozitivními soudy o Komenském u takových velikánů evropské kultury jako byl Leibniz nebo Herder.³

Od 70. let 18. st., kdy uvolnění protireformačního tlaku, osvícenská náboženská tolerantnost a vyhraňování národního proudu v českém osvícenství, které stálo na počátku formování české novodobé národní ideologie, začíná být Komenský řazen mezi čelné osobnosti české kulturní historie. Zásahu na tom měly zejména Ungarova edice starší rukopisné práce Balbínovy *Bohemia docta* a Pelclovy *Effigies*. Dílo Komenského se stalo vedle díla dalších velkých Čechů argumentem, kterým měla být dokázána rovnocennost české kultury – byť pouze v minulosti – s kulturou jiných velkých národů. Převažující jednostranný zájem o Komenského jako vynikajícího slovesného tvůrce byl překonán komplexnějším pohledem F. Palackého, který nad Komenského významem pro českou kulturu postavil význam Komenského pro lidstvo a kromě jiného oceňoval zejména zakladatelský vklad Komenského do světové pedagogiky.⁴ Na tato ocenění navazovala i ideologie českého národního hnutí 19. st. K mimořádné vážnosti Komenského v české veřejnosti přispěla řada okolností. Byl čelným představitelem české reformace, k níž se vlastenecká společnost v této době nadšeně hlásí. Jeho tragický osud byl živým symbolem neutěšených poměrů doby pobělohorské, vystavené v rámci státoprávního zápasu nejtvrdějším odsudkem. Byl jedním z mála Čechů, jehož kulturní přínos byl oceňován uznávanými autoritami i mimo české prostředí. Je tedy přirozené, že se k němu s hrdostí hlásilo české národní hnutí a že se k němu se zvláštní hrdostí hlásili i učitelé a školští pracovníci.

Vzrůst kultu Komenského mezi učiteli a školskými pracovníky souvisel s úsilím o vytvoření koncepce národní výchovy. Ideál národní výchovy se formoval v průběhu rozvíjení českého národního hnutí, jako významná složka jeho celkového programu. Formoval se v permanentní konfrontaci s vládní školskou politikou, jejími záměry i praktickými kroky. Program národní výchovy, vyrůstající z kulturního pojetí národa, které zdůrazňuje především jeho etnické znaky, zejména jazyk a kulturu, a vyzvedává vnitřní hodnoty nepolitického, civilizací nezkaženého romanticky pojímaného lidu a přisuzuje jednotlivým národům trvalé, jednou provždy dané vrozené znaky, specifické vlastnosti a schopnosti, se nejprve soustřeďuje na prosazování své nejdůležitější podmínky – vyučování v mateřském jazyce, který je nejsvébytnějším projevem národní existence. S narůstající silou českého národního hnutí a se všestranným vzestupem české společnosti narůstají požadavky od ochrany českého vyučování v elementární škole až k úplnému jazykovému vyčlenění z rakouského vzdělávacího systému a vytvoření vlastní vzdělávací soustavy ve všech stupních až po školy vysoké. K jazykovým požadavkům se postupně přiřazují požadavky na změny školské organizace a obsahu výuky zdůvodňované argumenty politickými, sociálními i didaktickými. Školský program

se v polovině 19. st. stává součástí praktického politického zápasu za státoprávní cíle české politiky. Prohlubuje se rozpor mezi školou jako národní institucí, která je v podmínkách tvrdého proticentralistického boje české politiky považována stále silněji za prostředek národní emancipace, nástroj boje proti vládnoucímu národu, zajišťující vývoj národní kultury, národního uvědomění a nástroj rozvíjení vlastní kultury v duchu národní ideologie a školou jako institucí státní. V podmínkách hledání vlastní koncepce národní výchovy a školské politiky se učitelé a školští pracovníci obracejí ke Komenskému.

V polovině století byl programově postulován ve statích K. S. Amerlinga požadavek na vybudování svébytné české pedagogiky, odpovídající svébytné české a slovanské kulturní tradici. Staví před učitele úkol, seznámit se s dílem Komenského a posílit českou pedagogickou práci. Praktickým výsledkem bylo první vydání Komenského českých pedagogických spisů – Didaktiky a Informatoria v letech 1849 a 1858. Tím byla vytvořena dosud chybějící základna pro přímé poznávání Komenského díla v širších kruzích učitelstva.

Nedostatečná pramenná základna nám ztěžuje možnost zjistit nakolik toto poznávání pokračovalo. Vystoupení několika čelných představitelů pedagogických snah na stránkách tisku zajisté nelze ještě ztotožnit s hromadnou recepcí Komenského pedagogických zásad v učitelstvu. Proti tvrzení historika E. Strnada, že za Bachova absolutismu česká Didaktika „žila i v nejhudší škole“ a že Komenského „české pedagogické spisy se staly výbavou našich národních škol, ještě dříve, než mu naše města stavěla pomníky“,⁵ lze postavit povzdech současníka, že Informatorium za 13 let od svého vydání nebylo dosud rozebráno.⁶

Doba tvrdého politického zápasu přála spíše než systematickému studiu díla Komenského aktualizaci jeho odkazu z hlediska potřeb denní politiky. Kult Komenského vzrůstá především v souvislosti s bojem proti vídeňskému centralistickému školskému zákonu z roku 1869. Tento zákon je z hlediska dějin českého školství neobyčejně důležitý, protože určil jeho podobu v podstatě až do roku 1948. Přesto, že byl plodem vítězství centralistické politiky, byla jeho ustanovení solidním základem pro rozvoj českého školství, které dokázalo postupně využít možností, které vytvářel, a pozvedlo se na úroveň dosud nostalgicky připomínanou. Nicméně v době jeho přijímání převládla převážně politická hlediska národa bojujícího proti dualistickému uspořádání monarchie, proti vídeňskému centralismu a za své autonomní politické postavení. Politického boje, který nabyl masového charakteru, se naplno účastnila i učitelská veřejnost, zdůrazňující především ideologickou úlohu české školy v české společnosti.

V těchto souvislostech nabývá nadšeně pěstovaný kult Komenského, pojímaný ostatně v rámci obecnějšího kultu „českých velikánů“ charakter politické demonstrace, veřejné deklarace národních politických zájmů. Učitelské spolky, často pojmenovávané jménem Komenského, začínají organizovat každoroční oslavy Komenského narozenin. Masový charakter nabyly tyto slavnosti zvláště v roce 1870. Jejich průběh byl zřetelně demonstrační a lze jej plně pochopit jen v souvislosti se současně probíhajícími politickými tábory lidu, organizovanými na protest proti vládní politice. Pedagogická publicistika vytváří obraz Komenského jako „tichého génia československého“, jehož nej-

všelejším zájmem bylo povznesení vlastního národa. Výčitky pobělohorským vítězům potlačujícím Komenského snahy obsahují zřetelný protivládní a protiněmecký osten. Komenského didakticky motivované preferování národního jazyka proti univerzální latině na nižším stupni škol je interpretováno v souladu se soudobými snahami o počestění všeho školství, namířenými proti znevýhodnění politicky nerovnoprávného národa v přístupu ke vzdělání. Konzervativnější kruhy mezi učiteli se dovolávají autority Komenského v boji proti zesvětštění školy, tak jak je prosadil nový školský zákon, využívající nacionálního zaujetí vůči německým liberálům, kteří v té době byli hlavními nositeli protiklerikálních postojů. Nutno ovšem říci, že tímto směrem se Komenského tradice příliš nerozvíjela. Mezi učiteli se poměrně rychle formovala protiklerikální opozice, která se naplno projevila v boji proti novele školského zákona prosazované klerikálními kruhy, proti níž se čeští učitelé rozhodně a celkem jednotně postavili.

Vedle vysloveně aktualizačních parafrází Komenského najdeme i v 70. letech vážnější výzvy směřující k tomu, aby byla vybudována svébytná česká pedagogika na základě Komenského. Toto úsilí sebou však neslo i jistá úskalí nacionálního izolacionismu, ústilo-li ve výzvy řídit se výlučně návody nesmrtelného Amose a nedat se zmást Němci a cizáckými novověkými pedagoggy.⁷ I takovéto formulace jsou však pochopitelné z dobového kontextu. Pěstování nacionální výlučnosti je ostatně obecným jevem národních tradic 19. st.

Solidní základna pro vědecké poznání Komenského pedagogického systému jako celku vyrůstá v poslední čtvrtině 19. st. badatelskou a editorskou aktivitou řady autorů, jejichž úsilí zahajuje koncem 60. let F. J. Zoubek. Tím se vytvářejí i příznivější podmínky pro intenzivnější pronikání Komenského pedagogických zásad do pedagogického myšlení českého učitelstva. Toto úsilí pochopitelně nemohlo vyústit ve vznik svébytného českého pedagogického systému vycházejícího z Komenského a oproštěného od cizích vlivů. To byla ideologizovaná představa poplatná národnostnímu zápasu 19. st., která stála v příkrém rozporu se zdravým vývojem jakékoliv vědní disciplíny. Přes národní izolacionismus cesta ke zdokonalení našeho školství a pedagogiky vést nemohla a nedvedla. Právě naopak, pozoruhodné reformní úsilí českého učitelstva zejména v meziválečném období vychází především ze zahraničních impulsů.

Positivním výsledkem zájmu o Komenského a úcty k němu, pěstovaných v 19. st., se stal především rozvoj systematického komeniologického bádání, který pokračuje až do našich dní, a do něhož se stále více zapojuje i světová věda.⁸ Toto bádání si klade za cíl pochopit Komenského život a dílo v dobových historických souvislostech, poznat jeho dílo v jeho komplexnosti a tím také určit přínos Komenského světové kultuře. Toto bádání nejen potvrzuje pevné místo Komenského v naší národní tradici jako významné osobnosti našich i evropských dějin, ale zároveň ukazuje na stálou aktuálnost jeho odkazu. Ta ovšem nespočívá v tom, že budeme, jak se často děje, aktualizovat jeho dílčí didaktické zásady, které formuloval ať už v návaznosti na své předchůdce a současníky nebo nově, ale spíše v promýšlení základních otázek vztahu mezi výchovou a vzděláváním člověka na straně jedné a globálních cílů, které si lidstvo klade, na druhé straně.

POZNÁMKY

¹ Srovnej zejména sborník *Povědomí tradice v novodobé české kultuře* (doba Bedřicha Smetany) Praha, Národní galerie 1988 a zde zvl. stať Jaroslavy Peškové *Problém tradice a jejího vlivu na národní charakter*. Cit. sborník, s. 112–118. Viz též zprávu K. Kořalkovské *Z diskuse o tradicích probíhající v letech 1980–81*, otištěnou ve sborníku *husitský Tábor 4*, 1981, s. 320–321 a stať M. Hrocha *Některé metodologické poznámky ke studiu úlohy historického vědomí v národním hnutí 19. st.*, *Uměnovědné studie III*, Praha, Ústav teorie a dějin umění, ČSAV, 1981, s. 61–68.

² F. Graus: *Naše živá i mrtvá minulost*. Naše živá a mrtvá minulost, 8 esejí o českých dějinách. Praha 1968, s. 9–10.

³ M. Bečková: *Das Werk Komenskýs in seinem Nachleben*. Symposium Comenianum 1986, Praha, Academia 1989, s. 215–226.

⁴ K vývoji vědeckého zájmu o Komenského od konce 19. st. viz zejména: D. Čapková: *Předškolní výchova v díle J. A. Komenského, jeho předchůdců a pokračovatelů*. Praha 1968; D. Čapková: *Předpoklady ohlasu díla J. A. Komenského v českém učitelstvu*. In: *Tradice J. A. Komenského mezi českým a slovenským učitelstvem v 19. a 20. stol.* Přerov 1979, s. 8–15; Marta Bečková: *Zásluhy českého a moravského učitelstva o vydávání spisů J. A. Komenského*. Tamtéž, s. 62–65; E. Strnad: *Poznámky o vlivu Komenského na vývoj národního školství v 19. stol.* Tamtéž, s. 39–49; Věra Mišurcová: *Tradice J. A. Komenského v činnosti vychovatelů dětí předškolního věku*. Tamtéž, s. 34–38; M. Bečková, c. d.

⁵ E. Strnad: *Vlastenecký učitel*. Praha 1955, s. 204.

⁶ D. Čapková, c. d., s. 182.

⁷ Posel z Budče 1870, č. 12, s. 103–104

⁸ M. Bečková: *On the Development of Comenius Research in Czechoslovakia since the War*. Symposium Comenianum 1982, Uherský Brod 1984, s. 143–150.

MIROSLAVA MAUROVÁ:

J. A. COMENIUS AND THE HISTORICAL TRADITION

The author thinks about the content and the meaning of the concept „tradition“ which she understands to be both a purposeful and an unconscious linking of certain social groups to concrete values of one's own past, and an important means of the group identity and emancipation. The new-time historical tradition of Comenius originated among the teachers and other school-workers during the 19th century and was connected with the efforts to create a conception of national education both in the theory and in its practical pushing through. The efforts to create an independent Czech educational system set free of foreign influences-growing up from fostering feelings of

national exclusiveness-which had been a common phenomenon of the 19th century national traditions-could not have been successful. The time of struggles concerning goals of constitutional laws of the Czech politics whose compound was the struggle against the school law from the year 1869 emphasized more the topical heritage of Comenius's work from the point-of-view of the everyday-politics than a systematic study of his work. A positive result of the interest in Comenius's work has been the development of a systematic Comeniologic exploration which started to develop in the last quarter of the 19th century.

Došlo do redakce: 17. 6. 1991

Autor: MIROSLAVA MAUROVÁ, CSc., PÚ JAK ČSAV Máchova 7, Praha 2